

Віктор Воронов

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу проблем історіографії джерелознавства в наукових працях відомого українського історика проф. М.П.Ковальського. Науковий доробок вченого умовно розподілено на окремі складові. Охарактеризовано здобутки науковця в означених напрямках наукових студій.

Ключові слова: М.П. Ковальський, історіографія, джерелознавство, теоретико-методологічні проблеми, погляди та концепції вченого.

Статья посвящена анализу проблем историографии источниковедения в научных трудах известного украинского историка проф. Н.П.Ковальского. Его научное наследие условно распределено на отдельные составляющие. Охарактеризованы достижения ученого в отмеченных направлениях научных исследований.

Ключевые слова: Н.П. Ковальский, историография, источниковедение, теоретико-методологические проблемы, взгляды и концепции ученого.

The article is devoted to analysing the problems of historiography of source study in the scientific works of a well-known Ukrainian historian, professor M.P. Kovalskiy. The scholar's scientific works are divided conditionally into separate groups. The achievements of the researcher in definite fields of scientific studyings are characterized in the article.

Key words: M.P. Kovalskiy, historiography, source study, theoretical and methodological problems, views and conceptions of the scientist.

Науковий доробок визначного українського історика та джерелознавця Миколи Павловича Ковальського (1929–2006 рр.) загалом вже отримав належну й глибоку загальну оцінку в численних рецензіях на його праці, в історіографічних оглядах, поданих в окремих узагальнюючих працях вітчизняних учених, присвячених проблемам джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст. й

особливо на сторінках спеціальних збірників, підготовлених до ювілеїв та увіковічення пам'яті цього непересічного й самобутнього дослідника минувшини, насправді знакової постаті в українській історіографії останніх десятиліть (див., зокрема: [4; 24; 25; 27]). Частково підняті й висвітлені були окремі аспекти історії історичної науки й вітчизняної історіографії джерелознавства, які піднімалися й вирішувалися на сторінках праць професора М.П. Ковальського (наприклад, у статті С.В. Абросимової та нашій спільній з Ю.А.Святцем публікації) [1; 2]. Зокрема С.В.Абросимова цілком аргументовано наголосила, що відомому вченому «належать спеціальні статті з історіографії джерелознавства, в яких він дав оцінку внеску в теорію та методіку історичного джерелознавства та археографії окремих вчених, як-от: В.Стрельського, І.Франка, І.Крип'якевича, Д.Яворницького, П.Бруна, польських істориків XVIII – поч. XX ст.; розглянув методичні та методологічні проблеми історіографії джерелознавства, порушив питання періодизації, проблематики і перспектив історіографії джерелознавства історії України...» [1, с. 41].

Без сумніву можна констатувати й той факт, що історіографія джерелознавства належала до числа найбільш привабливих для Миколи Павловича напрямів історичних досліджень протягом майже всього періоду його творчості. Адже дотичні до неї теми наскрізною лінією проходять через весь його науковий доробок. Вагомі історіографічні узагальнення були здійснені ученим вже в комплексі його навчальних посібників (а насправді – власне у декількох випусках монографічного дослідження за матеріалами докторської дисертації) з джерелознавства та археографії історії України XVI – першої половини XVII ст. [6]. Спеціальний широкий і дуже змістовний огляд історіографії джерелознавства зазначеної наукової проблеми М.П.Ковальський подав в окремій статті, датованій 1982 р. [8]. Тут, а також в ряді інших, більш пізніх, статей та доповідей на наукових конференціях учений аргументовано підкреслював важливість та продуктивність історіографічного підходу у джерелознавчих дослідженнях, який він убачав у виявленні, вивченні та використанні досвіду попередніх поколінь істориків, джерелознавців, археографів, архівістів. Одним із головних завдань сучасних істориків Микола Павлович вважав необхідність вивчення проблеми розробки теоретико-методологічних та окремих конкретно-історичних питань джерелознавства у вітчизняній історіографічній традиції (див., зокрема: [7; 8; 22; 23] та ряд ін.). При цьому він цілком виправдано вважав, що дослідження окремих питань і аспектів історіографії джерелознавства насправді належить і до тео-

ретико-методологічних, і до конкретно-предметних проблем вітчизняної історичної науки і джерелознавства зокрема. Власне і його науковий доробок з розглядуваної теми може бути умовно поділений на дві складові: а) біоісторіографічні праці з проблем джерелознавства історії України, в яких давалася загальна оцінка науковому доробку своїх колег по цеху, статті з історії історичної науки; б) дослідження, в яких аналізувався рівень розвитку джерелознавства на конкретних етапах, оцінювалася попередня історіографічна традиція, що накопичилася у джерелознавстві його теоретико-методологічний потенціал (у тому числі й репрезентований у дослідженнях його попередників і сучасників, спеціалістів з теорії та методології джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки).

Якщо аналізувати наукові публікації М.П.Ковальського, які можуть бути віднесені до першого напрямку, то, напевно, своєрідною «класикою жанру» можна визнати статтю, присвячену з'ясуванню місця Д.І. Яворницького в українському історіографічному процесі, де чітко й на підставі застосування ряду продуманих та аргументованих критеріїв окреслено внесок цього вченого в історію України, джерелознавство та археографію [20]. Індекс цитувань цієї невеликої за обсягом статті, на мій погляд, може посуперничати з кращими зразками найбільш затребуваних сучасних наукових публікацій з історії взагалі. Подібні статейні дослідження з обґрунтуванням внеску досліджуваних персоналій в наукову скарбницю М.П. Ковальський присвятив І.Франку, П. Бруну, Ф. Шевченку, В. Стрельському, І. Крип'якевичу, В.Борщевському, Д.Пойді, К. Гуслистому, І.Ковальченку та багатьом іншим історикам та джерелознавцям (див.: [10–12; 14; 21] та ін.).

Звичайно знаковою постаттю з-поміж своїх попередників на джерелознавчій ниві Микола Павлович вважав В.Б. Антоновича, з яким, напевно цілком виправдано й логічно, відчував духовну спорідненість і близькість. Натхненний «подих» і своєрідний духовний вплив на підсвідомому рівні з боку відомого українського історика ХІХ – поч. ХХ ст. відчувається практично в усьому доробку М.П.Ковальського. Всім близьким до нього відомий той надзвичайний пієтет, з яким Микола Павлович ставився до всього, що було пов'язано з В.Антоновичем. Тому й не випадковою стала поява одного з останніх і напевно улюблених дітищ українського джерелознавця в останні роки його життя – лекційного курсу старшого колеги з джерелознавства з вступною статтею, примітками і ґрунтовними коментарями укладача й редактора. Саме у вступній статті М.П.Ковальський і подав загальну оцінку джерелознавчого доробку В.Антоновича [19].

Стійкий і відчутний потяг до вивчення проблем біоісторіографістики й персоналії історіографії джерелознавства (частково історії історичної науки в Україні) також був певною мірою реалізований Миколою Павловичем у ряді нарисів на сторінках довідника «Джерелознавство історії України», присвячених тому ж В. Антоновичу, О.Лазаревському, І.Крип'якевичу, М.Тихомирову, Ю.Мицику та ін. ученим [3]. Зазначене також частково стосується енциклопедичного видання «Острозька академія XVI – XVII ст.», де можна знайти статті про С. Кардашевича, І.Франка, І.Огієнка, Я.Ісаєвича [26]. М.П.Ковальський одним із перших серед вітчизняних істориків продемонстрував яскравий зразок застосування компаративного підходу в джерелознавстві, на історіографічному рівні порівнявши науковий доробок двох знакових для вітчизняної історичної науки постатей – В.Антоновича та І.Крип'якевича [13].

Професор Ковальський постійно прищеплював і культивував смак до вивчення проблем історіографії джерелознавства своїм колегам та учням. Свідченням цього є ряд спільних публікацій на різні історіографічно-джерелознавчі сюжети, здійснені спільно з ними. Абсолютно не випадковим було й те, що Микола Павлович часто пропонував своїм аспірантам теми, які поєднували джерелознавство й історіографію, стосувалися ретельного вивчення наукового доробку істориків минулого. Особливо це стосується останніх аспірантів М.П.Ковальського. Кандидатські дисертації О.Удода, В.Воронова, А.Атаманенко, В.Яремчука стосувалися аналізу наукового доробку (у тому числі й у галузі джерелознавства) відповідно – К.Г.Гуслистого, О.М.Лазаревського, Д.М.Бантиша-Каменського, Я.П.Кіся. А в працях учнів певною мірою реалізовувався й потенціал та наукові пріоритети їх учителя.

Цілий комплекс спеціальних статей М.П.Ковальського може бути віднесений до другого напрямку в рамках розглядуваної тут проблеми [9; 15 – 18; 23]. В ряді з них джерелознавець досить докладно простежив, як протягом останніх десятиліть у вітчизняній та частково іноземній історичній науці велися пошуки універсальних принципів класифікації історичних джерел, як з часом змінювалися уявлення про її значення для осмислення, перш за все, писемних джерел, чим принципово відрізнялися різні прикладні класифікації, запропоновані російськими та українськими істориками. Власні погляди на теоретико-методологічні проблеми джерелознавства, які ґрунтувалися на глибоких узагальненнях існуючої історіографічної традиції, Микола Павлович виклав не лише в ряді спеціальних статей, а й під час виступів на багатьох конференціях різного рівня.

В одній із власних статей він доволі чітко і з розумінням суті проблем теорії визначив предмет та об'єкт вивчення історіографії, вказав види історіографічних праць (синтетичні та аналітичні, персональні (персонологічні), тематико-проблемні, регіональні, присвячені дослідженню періодичних та подовжжучих видань, науковим установам, історичним школам, історіографічним науковим центрам тощо). Учений зазначив, що однією з найбільш складних теоретико-методологічних (концептуальних) і разом з тим методичних проблем в українській історіографії є проблема періодизації історіографічного процесу. Він досить вдало, на мій погляд, окреслив теоретичні й методичні підходи та принципи вивчення історіографічної спадщини [15, с. 9–11]. При цьому особливу увагу М.П.Ковальський акцентував на тому, що при аналізі історіографічної спадщини повинні бути обов'язково враховані такі сторони наукового процесу, як історіографічна традиція, історіографічні міфи та упередження, історіографічні деформації та стереотипи (кліше) [15, с. 11–12].

У структурі історіографічної бази досліджень історик пропонував виокремлювати «історіографічно основну базу» та «потенційну джерельну історіографічну базу», причому залучення другої складової, на його думку, дозволить «і багатогранніше реконструювати історіографічні ситуації, і мати уявлення про творчу спадщину істориків, ситуації, обставини їх діяльності, ступінь реалізації їх творчих задумів, уявлення про невидані твори, їх проекти, а при наявності щоденників або власних записів, збереження вже реальних, архівних виписок, опрацювання літератури здійснити проникнення у творчу лабораторію дослідників» [15, с. 13].

Важливе місце серед історіографічних категорій, на думку М.П.Ковальського, належить поняттям «історіографічний процес», «історіографічна ситуація» і її компоненти, «історіографічні факти», методи встановлення автентичності, вірогідності й репрезентативності історіографічних фактів, зокрема історіографічних оцінок істориків, їх доробків та концепцій сучасниками тощо. При цьому дуже необхідним він вважав врахування так званої історіографічної перспективи або погляду на історичний процес з певної відстані, що могло б дозволити по-іншому зрозуміти місце і значення діяльності і внеску істориків у розробку проблеми, виявити їх вплив на пізніші наукові дослідження, на формування історіографічних та історичних напрямків. Згідно з поглядами ученого потребою часу є невідкладне вивчення діяльності різних історіографічних наукових центрів та історичних шкіл, «визначення їх суті, прикмет, ознак, складових, без-

посередніх та посередніх чинників і факторів, спадковість напрямків, роль генерації наукових ідей та специфіки історичного мислення, передачі та сприйняття історичних реалій та підходів, історичних та історіографічних стилів» [15, с.15]. Подібні та окремі інші аспекти й проблеми історіографії знайшли свою реалізацію й у багатьох інших статтях М.П.Ковальського (зокрема, див.: [11; 17; 23] тощо).

Особливе місце в науковому доробку ученого займають статті, присвячені з'ясуванню конкретного внеску окремих вітчизняних істориків у розробку проблем теорії й методології джерелознавства. З-поміж них можна згадати праці, що стосуються оцінки теоретичних напрацювань І.Крип'якевича, В.Стрельського, А. Санцевича та багатьох інших колег Миколи Павловича по «джерелознавчому цеху». Необхідно також згадати одні з останніх опублікованих праць професора М.П.Ковальського, в яких він аналізує доробок сучасних російських теоретиків джерелознавства, ідейно й духовно близьких для нього людей, модераторів образу джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки О.М.Медушевської та С.О.Шмідта [11; 16].

Загалом багатогранна, концептуально й проблемно насичена наукова спадщина Миколи Павловича Ковальського, у тому числі й у галузі теорії й історіографії джерелознавства, безумовно є прикладом вагомого, непересічного й змістовного здобутку справжнього подвижника історичної науки, людини, яка не вміла працювати в півсили, яка ніколи не йшла врозріз зі сповідуваним нею кредом справжнього вченого «до мозку кісток».

Джерела та література:

1. Абросимова С.В. Адепт джерелознавства / С.В. Абросимова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 36 – 43.
2. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. в працях М.П.Ковальського / В. Воронов, Ю. Святець // Там само. – С. 49 – 67.
3. Джерелознавство історії України: Довідник / [редкол.: М.Я. Варшавчик (голова) та ін.]. – К., 1998. – 212 с.
4. Дніпропетровський історико-археографічний збірник / [редкол.: С.В. Абросимова, О.І.Журба (наук. ред.), В.Г. Сарбей та ін.]. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 536 с.
5. Ковальский Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И. Стрельского / Н.П.Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы источниковедения и специальных

исторических дисциплин: Межвуз. сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1985. – С. 8 – 14.

6. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1977. – Ч. 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. – 95 с.; він же. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 114 с.; він же. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. – 95 с.; він же. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1979. – Ч. 4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – 109 с.; він же. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1982. – 91 с.

7. Ковальський Н.П. Методические и методологические проблемы историографии источниковедения / Н.П. Ковальський // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной конференции. – Дніпропетровськ, 1985. – С. 52 – 53.

8. Ковальський Н.П. Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII вв. / Н.П.Ковальський // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX веков: Сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1982. – С. 26 – 48.

9. Ковальський Н.П. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии / Н.П. Ковальський // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции (Днепрпетровск, 31 окт. – 2 ноября 1983 г.). – М., 1983. – С. 14 – 27.

10. Ковальський Н.П. Раздумья украинского источниковеда о светлой памяти академика Иване Дмитриевиче Ковальченко – человеке, ученом, организаторе науки / Н.П. Ковальський // Информ. бюлл. ассоциации «История и компьютер» (20 – 24 авг. 1996 г.). – М., 1996. – №18. – С. 182 – 194.

11. Ковальський М. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської / М. Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 54 – 62.

12. Ковальський М.П. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів / М.П. Ковальський // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Число 3. Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Анатолія Васильовича Санцевича. – К., 1999. – С. 23 – 30.

13. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван

Крип'якевич (1886–1967): Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства та археографії / М.П. Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). – Острог, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 6 – 15.

14. Ковальський М.П. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича / М.П. Ковальський // Про фоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 309 – 328.

15. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М.П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 5 – 16.

16. Ковальський М. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сігурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) / М. Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 63 – 74.

17. Ковальський М.П. Историк та історіографія: Деякі роздуми про творчий і життєвий шлях історика і суб'єктивні власні міркування про його місце в сучасному історіографічному середовищі й історіографічних процесах / М.П. Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 13 – 28.

18. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П. Ковальський // Історична наука на порозі XXI ст.: Матеріали Всеукраїнської наук. конференції (м. Харків, 15 – 17 лист. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 131 – 137.

19. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / М. Ковальський // Антонович, В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8 – 41.

20. Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М.П. Ковальський // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Подніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26–27 жовт. 1990 р.). – Дніпропетровськ, 1991. – С. 3 – 10.

21. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919–2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. / М. Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 177 – 184.

22. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства та історіографії історії України у лекційних курсах І.Крип'якевича / М.П.Ковальський // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції,

присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 32 – 33.

23. Ковальський, М.П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. / М.П. Ковальський // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 147 – 155.

24. Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / За заг. ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – 392 с.

25. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 564 с.

26. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / За ред. М.П. Ковальського. – Острог, 1997. – 201 с.

27. Осягнення історії: Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. редактори: Л.Винар та І.Пасічник. – Острог, 1999. – 426 с.